

І. І. Гаврищак

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0489-0966>

ResearcherID M-4995-2017

О. Я. Проців

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8774-9142>

ResearcherID J-4557-2017

*Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України***ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ПАВЛА БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА****I. I. Havryshchak, O. Ya. Protsiv***I. Horbachevsky Ternopil National Medical University***PEDAGOGICAL IDEAS BY PAVLO BILETSKYI-NOSENKO**

Анотація. Статтю присвячено реконструкції та інтерпретації творчого феномену П. Білецького-Носенка задля доведення його історико-культурної, суспільно-національної та науково-естетичної значимості. Задля об'єктивної оцінки різножанрову і політематичну спадщину П. Білецького-Носенка проаналізовано з урахуванням складних соціально-політичних реалій епохи, що сформували його як особистість, митця, педагога-новатора, громадянина – активного і конструктивного члена суспільства, визначили його національну позицію. Залучення біографічного дискурсу і використання хронологічного методу аналізу дали змогу простежити особистісну й творчу еволюцію автора, специфіку формування його естетичних та національно-моральних поглядів, які реалізовувалися в оригінальних творах і перекладах та переспівах, етнографічних працях і завершилися написанням граматики та укладанням словника української мови.

Ключові слова: Павло Білецький-Носенко; «котляревщина»; українська література I пол. XIX ст.; переклади; словник української мови.

Abstract. The article is devoted to the creative phenomenon reconstruction and interpretation of P. Biletsky-Nosenko in order to prove its historical-cultural, social-national and scientific-aesthetic significance. The multi-genre and polythematic heritage of P. Biletsky-Nosenko was analyzed taking into account the complex socio-political realities of the era, which shaped him as a person, an artist, a teacher-innovator, a citizen and an active and constructive member of society with determined national position. The involvement of biographical discourse and the use of the chronological analysis method made it possible to follow the personal and creative evolution of the author, his aesthetic and national-moral views shaping specifics that were realized in original works, translations, retellings, ethnographic works and, as a result, ended with Ukrainian grammar and dictionary of the Ukrainian language.

Key words: Pavlo Biletskyi-Nosenko; “Kotlyarevshchyna”; Ukrainian literature of the 1st half of the 19th century; translations; dictionary of the Ukrainian language.

Вступ. В історії української літератури XIX ст. є особи (А. Свидницький, В. Забіла, М. Петренко, П. Білецький-Носенко та інші), які, на жаль, із певних причин опинилися на культурних маргінесах, не сформували школи чи групи, не мали послідовників чи учнів і тому не змогли реально вплинути на загальну ситуацію вітчизняного красного письменства в синхронічному та діахронічному аспектах. Упродовж десятиліть вони трактувалися як «другорядні» чи навіть «третьорядні» і тому й не були включені в офіційний/напівофіційний літературний канон.

Як зазначав австралійський літературознавець українського походження М. Павлишин, «понят-

тя «канону» в літературній дискусії Заходу існує за аналогією з поняттям біблійного канону: групи книг, визнаних церквою як натхненних Святим Духом. Тут об'єктом канонізації вважаються передусім тексти. Коли на Заході беруться змінювати «канон» (наприклад, розширювати його, щоб він не виключав голосів упосліджених груп – жінок, чорних, іммігрантів, колонізованих народів), такі зусилля стосуються насамперед книг. «Відкривати канон» означає, як правило, переконувати читачів, зокрема студентів в університетах, прочитати тексти, з якими вони інакше не мали контакту. Канонізація раніше неканонічних текстів впливає на звички читання і на видавничу й педагогічну діяльність» [17, 190–191]. При цьому дослідник вказує

вав на інший шлях канонізації, властивий Східній Європі, де «об'єктом пошани в літературі часто був не так текст, як особа, чи, точніше, сукупність біографії письменника, його творів та історичної ролі» [17, с. 191].

Таким чином, вивчення, осмислення й трактування доволі розмаїтої української літератури XIX ст. визначалися основною магістральною лінією («канонічною тріадою»): Тарас Шевченко – Іван Франко – Леся Українка. Згодом вона була доповнена ще однією особою – автором «Енеїди» Іваном Котляревським. Процес канонізації завершився метафоризацією імен знакових авторів: Котляревський – зачинатель/засновник/«батько» нової української літератури, Шевченко – Кобзар і її основоположник, Франко – Каменярь, Леся Українка – «співачка досвітніх огнів». Іншим авторам відводилася роль учнів і послідовників, епігонів (більш чи менш талановитих), письменників «другорядних» і «третьорядних». До останніх американсько-український славіст Г. Грабович зараховував П. Білецького-Носенка, П. Кореницького, С. Олександра, М. Макаровського та ін. [4, с. 317], які, мовляв, уповні репрезентували т. зв. «котляревщину» – явище у вітчизняній літературі доволі неоднозначне, оскільки «окреслюється не так «суто літературними, тобто жанрово-стилістичними, як ще глибше суспільно-культурними моментами» [4, с. 319].

Не пощастило Білецькому-Носенку (як і цілому ряду інших авторів) увійти і в розширений канон С. Єфремова, автора «Історії українського письменства», для якого основними критеріями були демократичність і революційність. Варто зазначити, що вже сучасники вказували на небезпеку такого підходу. Наприклад, на думку В. Дорошкевича, «погляд на літературу, як на визвольну й демократичну, веде до того, що поле досліду в Єфремова звужується. Цілий ряд імен і літературних фактів ... лишаються поза розглядом» [12, с. 8].

Із цього приводу академік О. Білецький зазначав, що «літературний процес ... не характеризується тільки діяльністю окремих письменників, яких суд потомства визнає великими. Розвиток історико-літературної науки чим далі, тим більше відходить від уявлення про історію літератури як про суму характеристик її «героїв», «великих людей». Для того щоб визначити своєрідність української літератури, треба взяти її літературний процес у цілому – як у визначних, так і в рядових його проявах» [1, с. 415]. Те, що задекларована позиція не була для науковця лише абстрактним теоретизуванням, засвідчують слова І. Дзюби: «Олександр Іванович говорив, що

хоч надто багато часу витратив на немагістральну роботу, на читання й рецензування часом і другорядних або й третьорядних творів, але не жалкує, бо в них нерідко виразніше виявляються загальні чи приховані тенденції літературного розвитку і з них можна довідатися про те, що оминає «висока» література, що не потрапляло до неї...» [9, с. 7].

Художньо-естетична оцінка творчого доробку П. Білецького-Носенка була сформована низкою авторитетних критиків та істориків літератури. Так, О. Огоновський називав твори Білецького-Носенка «здобутком бібліографії, позаяк <вони> не мають стійності літературної» [10, с. 3].

І. Франко висловив свої судження на основі двох перших із трьох опублікованих у 1871–1872 рр. книг автора («Приказки», «Горпинида, чи Вхоплена Прозерпина» і «Гостинець землякам. Казки сліпого бандуриста, чи Співи об ріжних річах»), вважаючи, що «їх літературна і мовна вартість дуже невелика. «Горпинида» написана ще в 1818 р. як наслідуване «Енеїди» Котляревського, та й то не оригінального концепту автора, а тільки як перерібка російської поеми Котельницького «Похищення Прозерпини», виданої 1795 р. Перерібка Білецького-Носенка се радше карикатура, ніж пародія. Так само збірка байок ... виявляє дуже слабкий поетичний талант» [20, с. 196].

С. Єфремов, творець «канону» українських письменників нового й новітнього періодів [15, с. 6], зарахував Білецького-Носенка до тих, хто не зрозумів «духу й напрямку «Енеїди», не маючи літературного хисту, а саму лишень сверблячку до писання» [11, с. 302]. Його вирок був однозначним і категоричним: Білецький-Носенко – «типовий дилетант», який «своїми численними творами, як «Горпинида», «Приказки», «Гостинець землякам» і т. ін., показав тільки, як зле зрозумів він «Енеїду», що її брався наслідувати» [11, с. 301]. Таким чином, Єфремов, вірний ідеї еволюційного розвитку літератури (де творчість кожного наступного автора зумовлюється здобутками попередників), не просто виключив з «канону» літературну спадщину Білецького-Носенка, а й взагалі вивів її за межі площини активних наукових досліджень. А якщо вважати, що цим «канонічним рядом» (Сковорода, Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Марко Вовчок тощо) «успішно й безцеремонно користувалося всі роки радянське літературознавство, але, звичайно, без посилок на автора» [15, с. 6], то доля Білецького-Носенка була вирішена і визначена на десятиліття вперед.

Децо поблажливішими до Білецького-Носенка були М. Зеров та І. Айзеншток. Перший із них назвав письменника «найвиразнішою авторською індивідуальністю ранньої котляревщини» [12, с. 30], зупинився на окремих біографічних моментах та залучив до аналізу байкарську спадщину. Проте науковець, як видається, занадто прямолінійно потрактував окремі рядки останньої строфи поеми «Горпинида»: «Покуда годі, Музо жвава, / Повісьмо кобзу на гвіздок!.. / **Се од безділля лиш забава** (виділення – авт.); / **Прощай до будуцих святко!**» [2, с. 90], сприйнявши їх як авторське кредо, тоді як це вияв самоіронії, що цілком вписується в жанрово-стилістичну канву оповіді. М. Зеров у цій поемі (услід за С. Єфремовим) бачив лише її «залежність ... від «Енеїди» і врешті-решт констатував: «В описі пекла виявилася цілковита безталанність Білецького-Носенка» [12, с. 31]. І. Айзеншток трактував усю «котляревщину» (П. Білецького-Носенка, П. Кореницького, К. Думитрашка, С. Александрова) як читачів, «що взялися за перо» [12, с. 28].

Суттєвим проривом у визнанні творчої спадщини Білецького-Носенка була публікація «Словника української мови» (1966) [3], збірки вибраних поетичних творів (1973 р.) [2], низки наукових досліджень Б. Деркача, зокрема, монографії «П. П. Білецький-Носенко. Життя і творчість» [8] тощо.

Таким чином, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. вже був сформований основний корпус документів, що забезпечив можливість подальших дослідницьких студій і наукових пошуків, які активізувалися на поч. ХХІ ст. Літературно-наукова і педагогічна спадщина П. Білецького-Носенка опинилася безпосередньо або опосередковано в центрі уваги А. Гуляка, О. Горбонос, М. Добоні, І. Лімборського, М. Назаренка, Л. Пироженко, О. Савона та ін. Показовим фактом стали дисертаційні дослідження, присвячені окремим аспектам творчості мало відомого, але цікавого й самодостатнього автора (наприклад, О. Горбонос, М. Добоні). Проте залишається ще низка аспектів, які потребують поглибленого аналізу і переосмислення.

Мега статті – ретроспективний аналіз творчого й особистісного феномену П. Білецького-Носенка.

Теоретична частина. Павло Павлович Білецький-Носенко народився 16 (27) серпня 1774 р. у Прилуках, із якими після певних життєвих перипетій назавжди пов'язав своє життя. Поет і прозаїк, байкар і перекладач, педагог і лексикограф, етнограф, фольклорист і живописець, вихований

у традиціях універсалізму Просвітництва, він був типовим представником свого часу.

Білецький-Носенко походив із давнього шанованого роду і своїми предками називав луцького князя Олександра Носа та відомих козацьких старшин. Його мати доводилася небогою українському письменнику Г. Кониському. Саме вона визначила (і визначала упродовж тривалого часу) життєві орієнтири майбутнього письменника. Коли Павлові ще не виповнилося і п'яти років (травень 1779 р.), мати, підтримуючи сімейні традиції, відправила його на навчання у Петербурзький шляхетний сухопутний кадетський корпус.

У липні 1793 р. після закінчення навчання П. Білецький-Носенко у чині поручика розпочав військову службу в Катеринославському егерському корпусі, брав участь у кількох воєнних операціях. Попри перспективи досить успішної військової кар'єри, Білецький-Носенко залишався залежним від матері (можливо, в плані фінансовому?), тому підкорився її вимогам подати у відставку й повернутися до Прилук.

25-річний капітан у відставці, сповнений сил і продуктивної енергії, Білецький-Носенко не міг вести розмірене й буденне життя середньостатистичного поміщика. Чому енциклопедично освічена людина, не позбавлена талантів, можливостей і перспектив, усе життя провела у провінційних Прилуках – сказати важко, але невсипуща енергія потребувала виходу. Так, в 1801 р. Білецький-Носенко був обраний підсудком Прилуцького повітового суду і водночас на запрошення заможного поміщика І. Я. Величка організував у його маєтку в с. Замості перший в Україні приватний пансіон, де навчав синів Величка, до яких згодом приєдналися діти місцевих дворян. Вірний просвітницьким ідеалам індивідуального універсалізму, Білецький-Носенко прагнув сформувати всебічно розвинену особистість, тому приділяв увагу не тільки мовам (латинській, французькій, німецькій та російській), але викладав риторику, поезію, географію, природознавство, математику, геометрію, естетику [21, с. 56]. Згодом Білецький-Носенко відкрив власний приватний пансіон у своєму маєтку в с. Лапинцях.

Педагогічна діяльність земляка не залишилася непоміченою. У 1810 р. його призначили штатним наглядачем прилуцького народного двокласного училища [18, с. 37]. Після реорганізації училища в трикласне повітове (1812) Білецький-Носенко був його почесним наглядачем до 1847 р. [21, с. 56], відмовляючись упродовж років від належної йому

платні на користь навчального закладу. Саме він започаткував училищну бібліотеку, дбав про розширення її фондів, а в 1818 р. передав закладу в дарунок 584 книги на суму 854 крб [21, с. 56]. Крім того, «ним же був покладений початок «училищному капіталу» (понад 2 тис. крб), певна частина цих коштів призначалася для бідних учнів» [21, с. 56].

Як зазначав М. Петров, посаду почесного наглядача Павло Павлович трактував дуже серйозно і вважав своїм обов'язком усіляко «сприяти поліпшенню училища в навчально-педагогічному відношенні» [18, с. 39]. Проте коли він спостеріг, що його порад чи допомоги не потребують, а «надають йому тільки право робити пожертвування» [18, с. 39], то поступово відійшов від справ і сконцентрував увагу на власному приватному пансіоні, доповнивши педагогічну діяльність літературно-науковими студіями.

Пансіон функціонував більше 30-ти років. У ньому навчалися сини родовитих українських дворян Гудим-Левковичів, Скоропадських, Закревських, Маркевичів, які згодом успішно склали вступні іспити у вищі навчальні заклади та вповні реалізувалися в житті (на військовій чи цивільній службі). М. Петров підкреслював, «що курс освіти, яку Павло Павлович дав своїм учням, був досить обширним: він не обмежувався тільки предметами загальнолюдської освіти, а простягався далі» [18, с. 39]. У 1817 р. Білецький-Носенко писав: «Основою нашої освіти є закон Божий, устами цивільний та військовий, відповідно – моральність... Інші науки викладаються в мене: мови російська, латинська, французька і німецька. Успішніші <учні> навчаються риториці, поезії та естетиці; математиці, тобто арифметиці, геометрії, алгебрі; артилерії і фортифікації; окремо зніманню планів і ситуацій; географії..., фізиці, природній історії і малюванню» [18, с. 39]. Крім того, вихованці пансіону мали змогу користуватися власною бібліотекою вчителя, що налічувала кілька тисяч томів французькою, німецькою, польською, латинською, українською та російською мовами. П. Білецький-Носенко «уважно стежив за літературним життям» у країні, «передплачував більшість періодичних видань того часу» [7, с. 6]. Тому вважаємо, що є всі підстави вести мову про педагогічну систему Білецького-Носенка.

Активну навчально-педагогічну діяльність Білецький-Носенко поєднував із науковими, літературно-мовознавчими та фольклорно-етнографічними студіями. Упродовж 1812–1839 рр. він підтримував стосунки з багатьма відомими науко-

вими установами і товариствами (наприклад, із Товариством наук при Харківському університеті), регулярно «надсилав до них свої праці й доповіді з питань літератури, естетики, етнографії, лінгвістики, історії, економіки, сільського господарства тощо» [7, с. 7].

М. Петров, укладаючи перелік творів Білецького-Носенка, виділяв такі: «Казки малоросійською мовою» (1812), «Історія про початок училища в м. Прилуки» (після 1815 р.), «Словник німецьких письменників» (1816), «Естетика, про наслідування природи» (1817), «Чи корисно критикувати великих письменників?» (1818), «Логіка» (1821), «Балади на малоросійській мові» (1822–1829), «Про заразну хворобу холеру» (1831), «Словник герменевтичний, лінгвістико-історичний, географічний, з поясненням істинного смислу слів застарілих, що вийшли з ужитку, в літописах руських» (1832) тощо. Дивуючись численності та різноманітності творів Білецького-Носенка, науковець прагнув не тільки окреслити, але й осмислити творчий феномен автора: «...Мимоволі ставиш запитання, – якою власне була його спеціальність? Він постає в різних своїх творах і перекладах і естетиком, і романістом, і істориком, і філософом, і філологом, і етнографом, і лікарем, і сільським господарем тощо» [18, с. 43]. На думку М. Петрова, це зумовлено енциклопедичністю освіти, яку свого часу отримав Павло Павлович, і що дало йому змогу працювати в різних галузях, але при цьому «досить часто <він> зазнавав невдач, тому що майже в жодній галузі знання не зумів орієнтуватися належним чином» [18, с. 43].

Зауважимо, що в той же час М. Петров дуже точно підмітив, що «універсальність його (Білецького-Носенка – авт.) освіти зробила його вельми чутливим до усілякої нової думки, до всякого соціально-суспільного і вчено-літературного явища. Він із дивовижною для нашого часу уважністю слідкував за рухом сучасної йому науки і літератури ... і тому не зупинявся у своїх пізнаннях і поняттях ..., а постійно прагнув йти на рівні з розвитком суспільної і науково-літературної думки. Це можна сказати як про його соціально-суспільні переконання, так і про учено-літературну діяльність» [18, с. 43].

Саме тому тематичну різновекторність творчості Білецького-Носенка можна трактувати не як вияв звичайної графоманії (т. зв. «сверблячка до писання») – своєрідного варіанта інтелектуального самоствердження чи подолання провінційних комплексів з метою демонстрування рівня ерудиції, а як пошук «точки інтересу». Звідси не тільки горизон-

гальна тематична динаміка (наприклад, «Метаполітичні економічні роздуми, що вигідніше, – обробляти землю найманими людьми, де їх знайти можна, чи власними селянами?» (1812), «Про естетичний смак» (1826), «Початкові основи римського права» (1826), «Думки по паровий плуг» (1828) тощо), а й вертикальна (багаторівнева, поетапна), визначена мовно-літературними та етнографічними зацікавленнями автора – від перекладів, переспівів, переробок до оригінальних художніх творів і наукових праць. Причому творча домінанта сформована в результаті складних особистих світоглядних метаморфоз автора: від армійського капітана, ревного захисника державних імперських устоїв і традицій, пана-кріпосника, якому належало майже 200 душ селян [14, с. 156–157], до активного, конструктивного і, головне, національно свідомого члена соціуму, прогресивного педагога, письменника-гуманіста, послідовного й цілеспрямованого науковця, що стояв біля витоків української етнографії та лексикографії. Це необхідно враховувати для забезпечення об’єктивного комплексного і повноцінного аналізу творчого й особистісного феномену П. П. Білецького-Носенка. Як «продукт» освітньо-виховної великодержавної шовіністичної системи, Білецький-Носенко «до української мови, до «малороссиянизму» під час своєї служби – та й довго опісля – ставився неприхильно. Тільки згодом, уже в Прилуках, пристав він до гуртка прихильників українського слова» [12, с. 30].

Варто зазначити, що бурлескно-трагедійна поема «Горпинида» (1818) не була першим літературним твором Білецького-Носенка. Його діяльність у цій царині розпочалася перекладом з французької роману А. Лафонтена «Сім’я фон Гольден» (1808) і тривалою роботою (10–30-ті рр. XIX ст.) над циклом байок («приказок», за словами автора) – жанру, що був традиційним для європейського класицизму, зі здобутків якого нова українська література щедро черпала упродовж усього XIX ст. «Приказки» (333 байки, що складають 16 книг) були опубліковані у 4-х томах лише через 15 років після смерті автора – в 1871 р. [12, с. 31].

Звертаючись до світової скарбниці вказаного жанру, усвідомлюючи важливість своєї роботи («... Я діла важного зложив початки»), Білецький-Носенко проте вважав за потрібне відповісти якомусь недоброзичливцю, ворогу українства, іменуючи його «Зоїл» (так звали відомого своєю гострою і несправедливою критикою античного філософа-кініка): *Джерело московське, як бач, тут ні*

до чого./ За ним не квапивсь я ганять на ваш Парнас, / Він не для нас. / Задля України річ з колодця дідовського / Я мусив черпати, щоб тямил мій глас. / Мене поймають в землі веселій і плодючій, / Де Дніпр реве в борах, мутить піски під кручей, / Під кельями святих; пливе де тихий Дін, / Де чумаки гуляють / І по-українськи народи розмовляють... [13, с. 970].

Як зазначав М. Зеров, Білецький-Носенко, працюючи над байками, «широко використав дидактичні оповідання з античної мітології, історичні анекдоти і навіть українські перекази й легенди», які стали джерелом його байок як «власного утвору», так і перекладних [12, с. 31]. Знання багатьох іноземних мов відкривало для автора широкі перспективи для перекладів чи переспівів. Вважаємо це одним із ключів для розуміння/потракування творчого феномену письменника. Саме переклад (чи переспів) забезпечував читачеві, може, не вельми обізнаному із здобутками світової літератури, можливість естетично-художнього «відкриття» – розширення індивідуального естетичного горизонту. Для самого автора – це не тільки спосіб продемонструвати свою лінгвальну ерудицію чи версифікаторську майстерність, але спосіб пізнання/вивчення рідної мови шляхом зіставлення, аналізу лексичного складу, пошуку адекватного відтворення чужомовної думки «дідовською» мовою: ... *Ці казки, мов діток моїх, ввіряю / Нехай розходяться в твоїм родючім краю, / Щоб жодний те чував / На дідовській мові* [13, с. 970].

Що стосується поеми «Горпинида, чи Вхопленая Прозерпина», що стала каменем спотикання для цілої низки науковців, то це дійсно переробка/переспів твору російських авторів О. Котельницького та Ю. Люценка «Похищение Прозерпины», але, як зазначав І. Айзеншток, це «творча обробка» [7, с. 13], зорієнтована на знамениту «Енеїду» І. Котляревського. Відомий античний міф про викрадення богом підземного царства Плутоном Прозерпини, доньки богині врожаю Церери, стараннями Білецького-Носенка вкоренився в український ґрунт, розширюючи національні культурні обрії. Правда, невеликий поетичний хист автора, на думку Б. Деркача, не дозволив йому піднятися до рівня Котляревського, «не варто замовчувати позитивних рис, властивих «Горпиниді», «незважаючи на її художню недосконалість в цілому», – «чимало влучних етнографічно-побутових зарисовок, майстерних строф, пов’язаних передусім з життєвими джерелами народної творчості», «багатьох влучних порівнянь, соковитих побутових деталей, барвистих

епітетів, афоризмів і т. ін.» [7, с. 18–20]. І хоч цей твір вважають типовим зразком «котляревщини», разом з поемами інших авторів, він забезпечив розширення тематичного, лексичного та етнографічного поля і зміцнення бази нової української літератури, а також підкреслив своєрідну еталонність і знаковість вітчизняної «Енеїди», без чого поеми Котляревського загрожувала б доля поодинокого історичного факту красного письменства.

У цьому руслі балади П. Білецького-Носенка (15 творів, що були написані упродовж 1822–1829 рр.) треба сприймати і трактувати не лише як перші зразки такого жанру, а як еволюцію творчого методу та утвердження національної позиції митця – знавця, шанувальника, захисника і пропагандиста рідної мови. Наприклад, балада «Ївга» (1828), що є першим українським перекладом/обробкою твору німецького поета Бюргера, була написана, аби довести мистецьку функціональну спроможність української мови. Сам автор зазначав: «Один із моїх приятелів запропонував мені, як набуток український, перекласти її малоросійським наріччям, під'юдивши тим, що нібито воно не здатне висловити всю силу й простоту Бюргерової «Ленори», цього несамовитого відчаю, що звів нещасну в могилу. Я намагався зберегти не тільки зміст кожної строфи й віршований розмір, але й смисл кожного вірша оригіналу. Я назвав героїню *Ївгою*, скорочено від *Євгенія*» [2, с. 320]. Варто зазначити, що сам поет не був задоволений якістю роботи і «неодноразово намагався покращити її» [8, с. 24].

Відчуваючи тісний і нерозривний зв'язок із рідною землею, захоплюючись її історичною минулиною, прагнучи «познайомити її з цілим світом» [16, с. 8], Білецький-Носенко звернувся до модного тоді історичного жанру. У його творчому доробку – роман «Зиновій Богдан Хмельницький» (1829) і драматичне оповідання «Іван Золотаренко» (1839), при написанні яких він послуговувався історичними дослідженнями, документами епохи, а також широко використовував власноруч зібрані етнографічні матеріали.

Ще одним важливим напрямком діяльності Білецького-Носенка було словникарство, яким він почав активно займатися від 30-х рр. XIX ст. і як лексикограф зайняв достойне місце у вітчизняній науці. Це стало можливим тому, що, як зазначав польський дослідник Т. Піотровський, «у праці лексикографа існують елементи, які не піддаються науковому описові, а підлягають інтуїції, мовному чуттю, досвідові» [6, с. 16]. Із мовним чуттям й ін-

туїцією у Білецького-Носенка було все гаразд, та й досвіду не бракувало (свого часу він уклав «Словник німецьких письменників», написав науковий реферат «Лінгвістика», у якому дав пояснення низки слів, підготував «Тлумачення окремих старовинних слів в літописах...» тощо). А крім того, було велике і невгамовне бажання прислужитися загальнонародній справі, про що Білецький-Носенко писав у передмові до словника: «Живучи і служачи в Малоросії більше сорока років, я міг осягнути дух народу і мови його, і коли я побачив на заході рух усіх слов'янських племен відродити свою писемність, я відчув сміливість взятися за укладання окремої граматики і словника малоросів, як мови одного із найбагатших наріч слов'янських» [16, с. 18].

Над першим варіантом словника Білецький-Носенко працював більше семи років, а згодом надіслав рукопис разом із лінгвістичною розвідкою про українську мову Товариству наук при Харківському університеті. Те, що словник не опублікували, а рукопис не повернули, звичайно, засмутило автора, але не розохотило, а, швидше, стимулювало подальшу роботу над другим варіантом словника (1838–1843), яку він поєднував із написанням «Граматики малоросійської мови».

Наприкінці 1843 р. чи на початку 1844 р. [18, с. 10; 19, с. 171] Білецький-Носенко подав словник і граматику на розгляд міністру освіти Уварову, який передав їх у II Відділ Академії наук для вивчення і рецензування. Оскільки там не знайшлося знавця малоросійської/української мови, то праці Білецького-Носенка були направлені до Києва в канцелярію попечителя Київської учбової округи, щоби хтось із науковців Київського університету зміг належно оцінити рівень виконаної роботи [15, с. 103]. Це погодився зробити М. Максимович, який хоч і позитивно оцінив словник, проте «запропонував подати текст створеним ним варіантом українського правопису. П. Білецький-Носенко з цим не погодився, і його багаторічна праця так і не побачила світу» [19, с. 171].

Варто зазначити, що хоч словник П. Білецького-Носенка був опублікований лише у другій пол. XX ст., сучасникам автора-лексикографа і наступним поколінням вітчизняних науковців він був добре відомий (так, наприклад, з нього користали Б. Грінченко, П. Житецький та ін.). Як зазначав В. Німчук, редактор та упорядник словника, «П. Білецький-Носенко перевершив усіх своїх попередників і багатьох наступників не тільки обсягом зібраного

матеріалу (більше 20 тис. реєстрових слів – авт.). Він перевершив їх і щодо обробки словникового матеріалу» [16, с. 35].

Невдачі із публікацією цієї наукової «лебединої пісні» не породили сумнівів чи розчарувань у душі автора. Білецький-Носенко був переконаний, що «його твори, на котрі він витратив стільки неймовірної праці і часу, послужать на загальну користь, хоч би це трапилось у ХХ столітті» [16, с. 15], тому працював, удосконалював і доповнював словник, поки це дозволяли йому робити вік і здоров'я. Земне життя натхненного трудівника-патріота завершилося 11 червня 1856 р.

Висновки та перспективи подальших досліджень. П. Білецький-Носенко займає невелике, але достойне місце в українській культурі I пол. ХІХ ст. Невтомний трудівник у різних галузях знань, щирий українець-патріот, поет, перекладач, романіст, педагог і лексикограф, він належить до числа тих, хто закладав основи вітчизняної науки, формував і розвивав національну ідею, творив нову українську літературу і мову. Свій невеликий поетичний

хист Білецький-Носенко успішно компенсував цілеспрямованою та наполегливою творчою і науковою діяльністю, результатом чого стала низка різножанрових праць, з яких, на жаль, лише окремі були опубліковані посмертно, а основний корпус зберігається у фондах у рукописному варіанті. Прикро, що саме через призму формально невикінчених і недосконалих у художньому відношенні творів був потрактований увесь його доробок. Таке упереджене ставлення призвело до знецінення художньої та наукової спадщини Білецького-Носенка і її подальшої культурної маргіналізації. Саме тому є потреба у переосмисленні особистісно-творчого феномену П. П. Білецького-Носенка, здійснення системного аналізу його творчості з урахуванням соціально-культурних та політичних реалій епохи, а також ширшого залучення його документів та їх критичної інтерпретації. У цьому плані спостерігаємо цікаві перспективи вивчення фактів педагогічної діяльності П. Білецького-Носенка, його лексикографічної роботи в контексті загальнокультурних тенденцій.

Список літератури

1. Білецький О. І. Українська література серед інших літератур світу / О. І. Білецький // *Вибрані праці в двох томах. Т. II: Від давнини до сучасності.* – К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1960. – С. 381–426.
2. Білецький-Носенко П. *Поезії* / П. Білецький-Носенко. – К.: Радянський письменник, 1973. – 332 с.
3. Білецький-Носенко П. П. *Словник української мови* / П. П. Білецький-Носенко; підгот. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 422 с.
4. Грабович Г. *Семантика котляревщини* / Г. Грабович // *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка.* – К.: Основи, 1997. – С. 316–332.
5. Грабович Г. *Українсько-російські взаємини в ХІХ ст.: постановка проблеми* / Г. Грабович // *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка.* – К.: Основи, 1997. – С. 196–237.
6. Демська О. *Вступ до лексикографії* / О. Демська. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2010. – 266 с.
7. Деркач Б. *Життя і творчість П. П. Білецького-Носенка* / Б. Деркач // *Поезії* / П. Білецький-Носенко. – К.: Радянський письменник, 1973. – С. 3–34.
8. Деркач Б. П. П. Білецький-Носенко. *Життя і творчість* / Б. Деркач. – К.: Наукова думка, 1988. – 232 с.
9. Дзюба І. *Марко Павлишин: крізь «постмодерністські окуляри» і без них...* / І. Дзюба // *Канон та іконо-*

стас: літературно-критичні статті / М. Павлишин. – К.: Час, 1997. – С. 5–26.

10. Добоні М. І. *Домінантні риси художньої творчості Павла Білецького-Носенка (на основі рукописних матеріалів): автореф. дис. ... канд. філол. наук*: 14.01.10. – К., 2016. – 24 с.

11. Єфремов С. О. *Історія українського письменства* / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.

12. Зеров М. *Лекції з історії української літератури (1798–1870)* / М. Зеров. – Торонто: Мозаїка, 1977. – 271 с.

13. Зеров М. *Примітки (до книги «Байка і притча в українській літературі ХІХ–ХХ вв.»)* / М. Зеров // *Українське письменство.* – К.: Основи, 2003. – С. 968–999.

14. Модзалевский В. *Малороссийский родословник: в 4 т.* / В. Модзалевский. Т. 1: А–Д. – К.: Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К^о, 1908. – С. 153–159.

15. Наєнко М. *Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція* / М. Наєнко // *Історія українського письменства* / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – С. 3–15.

16. Німчук В. *Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка* / В. Німчук // *Словник української мови* / П. П. Білецький-Носенко. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 5–37.

17. Павлишин М. *Канон та іконостас: літературно-критичні статті* / М. Павлишин. – К.: Час, 1997. – С. 184–198.

18. Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX века / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. и. А. Давиденко, 1884. – 458 с.

19. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.

References

1. Biletskyi, O.I. (1960). *Ukrainska literatura sered inshykh literatur svitu [Ukrainian literature among other literatures of the world]. Vybrani pratsi – Selected works.* (Vol. 2). (pp. 381-426). Kyiv: Derzh. vyd-vo khudozhnoi literatury [in Ukrainian].

2. Biletskyi-Nosenko, P. (1973). *Poezii [Poems].* Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].

3. Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). *Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language].* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

4. Hrabovych, H. (1997). *Semantyka kotliarevshchyny [Semantics of Kotlyarevshchyna]. Do istorii ukrainskoi literatury: doslidzhennia, ese, polemika – To the history of Ukrainian literature: research, essays, polemics.* (pp. 316-332). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

5. Hrabovych, H. (1997). *Ukrainsko-rosiiskii vzaiemnyy v KhIKh st.: postanovka problemy [Ukrainian-Russian relations in the 19th century: statement of the problem]. Do istorii ukrainskoi literatury: doslidzhennia, ese, polemika – To the history of Ukrainian literature: research, essays, polemics.* (pp. 196-237). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

6. Demska, O. (2010). *Vstup do leksykohrafii [Introduction to lexicography].* Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiiia» [in Ukrainian].

7. Derkach, B. (1973). *Zhyttia i tvorchist P.P. Biletskoho-Nosenka [Life and work of P.P. Biletskyi-Nosenko]. Poezii – Poems.* P. Biletskyi-Nosenko (Ed.). (pp. 3-34). Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].

8. Derkach, B.P. (1988). *P. Biletskyi-Nosenko. Zhyttia i tvorchist [P. Biletskyi-Nosenko. Life and creativity].* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

9. Dziuba, I. (1997). *Marko Pavlyshyn: kriz «postmodernistski okuliary» i bez nykh [Marko Pavlyshyn: through “postmodern glasses” and without them...]. Kanon ta ikonostas: literaturno-krytychni statyi – Canon and iconostasis: literary and critical articles.* M. Pavlyshyn (Ed.). (pp. 5-26). Kyiv: Chas [in Ukrainian].

10. Doboni, M.I. (2016). *Dominantni rysy khudozhnoi tvorchosti Pavla Biletskoho-Nosenka (na osnovi rukopysnykh materialiv) [Dominant features of the artistic work of Pavel*

20. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. – Львів, 1910. – 446 с.

21. Широкоград Д. О. Прилуччина : енциклопедичний довідник / Д. О. Широкоград, О. А. Савоян. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – 560 с.

Biletskyi-Nosenko (based on manuscript materials)]. *Extended abstract of candidate’s thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

11. Yefremov, S.O. (1995). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian literature].* Kyiv: Femina [in Ukrainian].

12. Zerov, M. (1977). *Lektsii z istorii ukrainskoi literatury (1798–1870) [Lectures on the history of Ukrainian literature (1798–1870)].* Toronto: Mozaika [in Ukrainian].

13. Zerov, M. (2003). *Prymitky (do knyhy «Baika i prytycha v ukrainskii literaturi XIX–XX vv.») [Notes (to the book “Fable and Parable in Ukrainian Literature of the 19th–20th Centuries”)].* *Ukrainske pysmenstvo – Ukrainian Literature.* M. Zerov (Ed.). (pp. 968-999). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

14. Modzalevskiy, V. (1908). *Malorossiyskiy rodoslovnik – Little Russian genealogy.* (Vol. 1). Kyev: Typtypohrafiya Tovarishchestva H. L. Frontskevycha y K^o [in Russian].

15. Naienko, M. (1995). *Serhii Yefremov i yoho istoryko-literaturna kontseptsiiia [Sergiy Efremov and his historical and literary concept]. Istoriia ukrainskoho pysmenstva – History of Ukrainian writing.* S.O. Yefremov (Ed.). (pp. 3-15). Kyiv : Femina [in Ukrainian].

16. Nimchuk, V. (1966). *Pershyi velykyi slovyk ukrainskoi movy Pavla Biletskoho-Nosenka [The first great dictionary of Ukrainian language by Pavel Biletsky-Nosenko]. Slovyk ukrainskoi movy – Dictionary of Ukrainian language.* P.P. Biletskyi-Nosenko (Ed.). (pp. 5-37). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

17. Pavlyshyn, M. (1997). *Kanon ta ikonostas: literaturno-krytychni statyi [Canon and iconostasis: literary and critical articles].* Kyiv: Chas [in Ukrainian].

18. Petrov, N.Y. (1884). *Ocherki istorii ukrainskoy literatury XIX veka [Essays on the history of Ukrainian literature of the 19th century].* Kiev : Tip. I. i. A. Dавиденко [in Russian].

19. Rusanivskiy, V.M. (2002). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of Ukrainian literary language].* Kyiv: АртЕк [in Ukrainian].

20. Franko. I. (1910). *Narys istorii ukrainsko-ruskoi literatury do 1890 r. [Essay on the history of Ukrainian-Russian literature until 1890].* Lviv [in Ukrainian].

21. Shyrokorad, D.O., & Savoian, O.A. (2007). *Pryluchchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk [Pryluchchyna: encyclopedic reference].* Nizhyn: Aspekt-Polihraf [in Ukrainian].

Отримано 29.09.2023.
Рекомендовано 05.10.2023.

Електронна адреса для листування: havruchukii@tdmu.edu.ua